

УГОРЦІ ЗАКАРПАТТЯ (ЕПІЗОД ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПОЧ. 90-Х РР. ХХ СТ.)

Кінець 80-х - початок 90-х рр. ХХ ст. характерний етнополітичною та етнокультурною активністю українців та національних меншин краю. Особливо- угорців Закарпаття. Так, розвал СРСР та становлення української державності зумовили динамічні процеси серед угорського населення краю. Демократичні перетворення в сусідній Угорщині, протистояння комуністичної та альтернативної націонал-демократичної еліт області також сприяли відповідним орієнтаціям серед угорців Закарпаття. В нашому невеликому історичному екскурсі спробуємо на основі архівних документів висвітлити цей суперечливий епізод етнополітичної історії угорців Закарпаття.

1989 року у виборних органах міських, районних партійних організацій було 7,1% угорців (українців- 82,4%, 3,3%- росіян. 0,7%- румун, 1,5%- інші). Серед депутатів місцевих Рад області угорців було 1920 чол. (13 тис. українців, 373 росіяни, 308 румун, 61 словак, 41 німець, 13 молдован, 21 білорус, 9 євреїв) [1]. В той час згідно перепису населення 1989 р. частка угорців краю у відсотковому відношенні становила 155 711 чол. або 12,5% [2].

У виступі на V Пленумі обкому КПУ 5 грудня 1989 р. перший секретар Берегівського райкому, член обкому КПУ Г.Вереш констатував, що в складі Берегівського районного комітету КПУ 43,4%- угорці, 40,5%- українці, 11,6%- росіяни, 4,5%- іншої національності; “що приблизно відповідає національному складу районної партійної організації”. Поряд з цим він зауважував, що в районі діють Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) та української мови ім. Т.Шевченка. Надписи здійснюються трьома мовами: російською, угорською та українською мовами. Також він відзначив про те, що населення району угорської національності турбує організація вивчення поряд з

рідною (угорською) і російською, українською мови, згідно нового законодавства “Про мови в Українській РСР”; “...сьогодні громадськістю району широко обговорюються питання про можливість створення національного округу або району” [3]. А в доповіді Г.Бандровського “Про завдання обласної партійної організації по гармонізації міжнаціональних відносин, оновленню змісту і форм інтернаціонально-патріотичного виховання у світлі рішень вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС” вказувалось, що деякі члени Товариства угорської культури Закарпаття в окремих селах Ужгородського району “категорично виступають проти поселення громадян не угорської національності... члени цього ж товариства збирають підписи під зверненням про утворення автономного національного округу, поширюючи чутки, що після цього такий район буде “завалений” товарами із Угорської республіки” [4].

Контраргументи не забарились із боку угорців. На цьому ж Пленумі виступаючий Ш.Фодо (викладач УжДУ, голова ТУКЗ) зауважив, що кадрову політику “треба корінним чином змінювати”. Він назвав “ненормальним”, коли в Берегівському районі угорці складають 72% (за переписом 1979 р.- М.З.), українці- 23%, а з 280 чол. районної номенклатури- 7%- росіян, 58%- українців, 37%- угорців [5]. Член спілки письменників СРСР Л.Балла відзначив, що в “апараті Бандровського” довгий час працював 1, тепер- 2 угорці; але другий не знає спілкуватись угорською мовою, хоч за паспортом- угорець. Тобто, “це тільки для звіту перед ЦК Компартії України”. Л.Балла констатував від себе особисто, “я б застеріг обком партії від такого підбору національних кадрів...” [6]. Письменник також звернув увагу на відновлення назв населених пунктів із компактно проживаючим угорським населенням краю. Він відзначив, що коли з’явилися угорські назви, то запротестував прокурор Ужгородського району і наказав їх зняти, користуючись розпорядженням 1946 року. На це зауваження Г.Бандровський дав відповідну справку, що порушення закону не в тому, що назви сіл пишуться угорською транскрипцією, а в тому, що вони перекладаються по іншому

(Струмківка- “Сюрте”, Берегово- “Берегсас”). На ці юридичні аспекти проблеми Л.Балла відповів, що назви ніхто не змінював, вони існували паралельно і не було ніякого “указа Верховного Совету” [7].

Дійсно, треба погодитись із логікою документів обкому КПУ із грифами “Таємно”. У одному з них- “Про деякі тенденції в розвитку політичної обстановки в області” прямо констатується: “Аналіз процесів, що проходять в середовищі національних груп, свідчить, що в цілому їх розвиток закономірний, пов’язаний з зростанням національної самосвідомості людей” [8]. У документах вказується, що “тактику “випереджувальної ініціативи” продовжує використовувати Товариство угорської культури”; адже має 30 тис. членів, 100 первинних осередків, 8 районних і міських. Активісти товариства продовжували збір підписів під “зверненням про створення угорського автономного округу (в Березівському районі їх зібрано більше 10 тис.)” [9].

У листах від обкому КПУ до ЦК КПУ поряд із наведеними цифрами про задоволення культурних потреб угорців області відзначалось про досягнення в цій справі. Так, вказувалось, що протягом 1988-1989 рр. в районах компактного проживання національних меншин введено в дію 4 школи, 2 заклади культури, 2 дитсадки, 2 дільничні лікарні. Зокрема, в угорських селах споруджено 7 дошкільних закладів, 4 лікувальні установи і 3 школи. Із лютого 1989 р. розпочав роботу Центр гунгарології. Із 1988 р. почала виходити багатотиражна газета агрофірми “Прикордонник” Виноградівського району. Виходив щорічний альманах “Річні кільця” та літературно-публіцистичний додаток до газети “Карпати ігоз со”- “Уй гойташ”(“Нові сходи”). Населення отримувало біля 138 тис. примірників газет і журналів. В краї нараховувалось 600 угорських колективів художньої самодіяльності. Редакція підручників для шкіл з угорською мовою навчання видавництво “Радянська школа” видала 24 посібники угорською мовою. Видавництво “Карпати” продовжувало активно видавати книги різними мовами. Протягом 1988-

1989 рр. було випущено 92 назви книг різними мовами (тираж 2.5 млн примірників).

Поряд із таким детальним звітом обкому зауважувалось, що існує "... лінія частини угорської інтелігенції на роз'єднання угорсько-українських та угорсько-російських шкіл, спроби показати всі позитивні зміни в задоволенні національно-культурних потреб угорського населення як наслідок боротьби окремих активістів" [10]. Крім цього, спостерігалась тенденція "тиснути" на батьків, діти яких навчались в класах з російською чи українською мовою навчання. Фактично був висунутий лозунг-слоган: "Той не угорець, чия дитина не навчається в угорській школі" [11]. В таких умовах Берегівським райкомом КПУ давалась "принципова оцінка безпідставним вимогам членів цього товариства (ГУКЗ- М.З.) щодо повного відокремлення національних шкіл, заборони індивідуального будівництва в угорських селах некорінним жителям та приїжджим" [12].

Червоною ниткою через документацію обкому КПУ проходять матеріали із засудженням та стурбованістю діями активістів ГУКЗ. В одному з них вказується, що "... викликають стурбованість окремі моменти в діяльності ГУКЗ, що ведуть до проявів національної замкнутості. Його керівництво намагається в ряді випадків перехопити ініціативу у розв'язанні назрілих проблем угорського населення". Крім цього застереження викликало інше-цікавість до ГУКЗ Львівської та Київської регіональних організацій Руху. Так, "трьом активістам товариства угорської культури надіслані персональні запрошення взяти участь у роботі республіканського з'їзду НРУ" [13].

Дійсно, ГУКЗ, що організувало свою діяльність на початку 1989 р. проводилась значна суспільно-значима робота. Ініціативна група (Ю.Дупка, Л.Балла, Ш.Фодо) організувала установчі збори по створенню угорського культурного товариства, які проведено 26 лютого 1989 р. в м.Ужгороді у приміщенні лекторію товариства "Знання". На зборах було присутньо 300-400 угорців і було прийнято рішення про створення "Підкарпатського товариства

угорської культури”, статут товариства, головою було обрано Ш.Фодо, обрана Рада (47 чол.) і Президія (7 чол.) [14].

15 березня 1989 р. в м.Ужгороді було проведено святкування 140-ї роковини угорської буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр. [15]. Цього дня відбулось покладання вінка до пам'ятної дошки, що встановлена у зв'язку з перебуванням у м.Ужгороді Ш.Петефі на пл.Возз'єднання. На цій акції було присутньо більше 1 тис. чол. У залі музичної школи №2 відбувся літературно-музичний вечір. У виступах звучали ідеї перейменування пл.Возз'єднання на пл.Петефі та присвоєння школі №2 імені Ш.Петефі (Ю.Дупко), організація повноцінної угорськомовної освіти в області (Л.Балла). На завершення обласних зборів та на вечорі 15 березня присутні співали тільки гімн УНР, а при покладанні вінка до пам'ятної дошки Ш.Петефі виконувався вірш “Національна пісня” Ш.Петефі. На зібраннях мовилось про “необхідність боротись”, “відстоювати інтереси”, “не допускати порушень конституційних прав”. Ш.Фодо висловив невдоволення партійним керівництвом Берегівського району, говорив про “непотрібність обирати багато партійних до складу ради” [16].

З ініціативи ТУКЗ та “при підтримці службових осіб УНР (Угорської народної республіки- М.З.) розгортається робота по відновленню на території області пам'ятних знаків, пов'язаних з іменами національних героїв та видатних історичних діячів Угорщини.” З боку активістів товариства пропонувались побажання включати в списки (при відновленні окремих меморіальних дошок і обелісків) тих, хто загинув в роки Другої світової війни. “без врахування, на чиєму боці вони воювали”. Партійний документ свідчить що, “активно мусірується (так в оригіналі- М.З.) теза, що на Закарпатті від сталінських репресій найбільше потерпіли угорці”. Проводився збір коштів на встановлення пам'ятника Ш.Петефі в м.Берегові [17].

Підтримка з боку Угорщини була істотною. Так, лише протягом першого півріччя 1989 р. область відвідали більше 70-ти представників УНР, що висвітлювали діяльність ТУКЗ

[18]. Партійна документація свідчить, що в ході передвиборчої кампанії в кінці 1989 р. та збору підписів під зверненням про створення угорського автономного округу, “націоналістичні прояви допускають окремі члени товариства угорської культури...” Крім цього, намагання ТУКЗ “...підтримуються і рядом необ’єктивних матеріалів в засобах масової інформації Угорської Республіки” [19]. Підтримка угорців краю з боку Угорщини досить чітко вкладена у слова з виступу генерального секретаря УСРП К.Гроса: “Для нас важлива доля ста семидесяти тисяч угорців, що проживають тут... ми маємо сприяти відтворенню національних рис угорців, що проживають за межами Угорської народної республіки, реалізації їхніх інтересів”. Голова делегації УНР (3 квітня 1989 р.) К.Грос також висловив задоволення, що “в результаті зусиль довгих десятиліть був створений Культурний союз угорців, що проживають в СРСР” [20]. Прикметно, що у 1989-1990 рр. (в Угорщині) була випущена і географічна карта Угорщини, де була включена територія проєктованого угорського автономного округу в межах частини Ужгородського, Мукачівського, Виноградівського районів та всього Березівського району [21].

В “Пропозиціях обкому Компартії України по роботі з національними меншинствами” зауважувалось, що вивчення громадської думки показує, “що відкритих автономістських проявів в області не зафіксовано”. Водночас “мають місце” факти, коли лідери ТУКЗ “в приватних бесідах заявляють, що після організаційного зміцнення Товариства прохання про автономію може бути одним з перших”. Настрої “підігриваються” з боку офіційних представників УНР, що надають ТУКЗ “моральну та матеріальну підтримку” [22]. Обком КПУ ці дії розцінював як такі, що формують “...негативне уявлення про історичний розвиток області, зароджують ідеї національної окремішності”. Адже, мали місце факти, коли при проведенні масових міроприємств угорці краю використовували лише символіку Угорщини [23].

В подібних умовах обласне керівництво КПУ в березні 1990 р., оцінюючи діяльність ТУКЗ, справедливо відзначало про “тенденцію до політизації товариства” (в оригіналі підкреслено - М.З.). Ще раз говорилось про ідеї поширення угорської мови на територію усієї області, використання угорської мови в рекламі у м.Ужгороді, проблема виселення усіх “переселенців” з області, слогани “хто їсть угорський хліб, хай говорить по-угорськи” [24].

Отже, серед угорців краю визріла антикомуністична орієнтація. Консерватизм Г.Вереша (Берегівський райком), несправедливість до угорців Г.Левчука (Виноградівський райком) панувала в середовищі ТУКЗ [25]. Тому констатовувалось, що в середовищі ТУКЗ наявне “...зростання антикомуністичних настроїв в товаристві, поширенні думок про “вину комуністів, більшовиків” за становище в країні”. Звідси, в документі “Про діяльність “Підкарпатського товариства угорської культури” вказувалось про перспективу виникнення угорської націоналістичної партії, яка буде добиватись “возз’єднання” з Угорщиною. З іншого боку, в середовищі ТУКЗ неоднозначно сприймалися ідеї Ш.Фодо до “заїгрування” з Рухом, тим самим він “продав угорців”, “не представляє справжні інтереси угорців” [26].

Кінець 1989 р. ознаменувався тим, що Президія Берегівської районної організації ТУКЗ звернулась до республіканських органів влади щодо створення угорської автономії в межах району. Це викликало негативну реакцію серед угорців інших районів. Так, Е.Ковач на сторінках “Закарпатської правди” виступив із заявою проти такої автономії, що не враховує інтереси угорського населення інших районів [27].

Таким чином, діяльність ТУКЗ вже на кінець 1989 р. вийшла за межі декларованих статутом повноважень. Власне, Статут товариства був прийнятий установчими зборами 26 лютого 1989 р. і зареєстрований виконкомом обласної Ради народних депутатів 20 червня 1989 р. У цьому документі чітко вказано, що метою товариства є “...збереження та плекання національної культури, національних традицій, рідної мови угорського населення Закарпатської області

УРСР, сприяння рідномовній освіті, захист інтересів, пов'язаних з цими цілями.” У Статуті також зафіксовано положення про те, що організація “...відмежовується від всякого прояву націоналізму та шовінізму” [28].

Однак, вже наступного року було зареєстровано Статут ТУКЗ в новій редакції. Прикметно, що в цьому документі зазначено наступне: товариство-“...громадська культурно-політична організація, яка проводить активну діяльність по захисту інтересів угорців Закарпаття в усіх сферах суспільного життя і на всій території Закарпаття, де проживають угорці” [29]. Впадає у вічі формулювання “культурно-політична”. Чому? Згідно державного законодавства політичні інтереси може представляти політична партія, а не громадська організація. “Сфери впливу” громадських об'єднань- захист соціальних, економічних та культурних інтересів своїх членів. По-друге, незрозумілим є узгодження наступних пунктів: “...сприяння формуванню національної свідомості” і “відмежування від проявів націоналізму...” [30].

Крім традиційних культурних запитів угорців (пріоритетність угорськомовних надписів, самостійність шкіл з угорською мовою навчання, увіковічнення пам'яті видатних діячів угорського народу), в цьому Статуті вказується на адміністративні проблеми представлення угорської меншини. Зокрема, вказується, що товариство буде домагатись, щоб у місцях компактного проживання угорців при висуненні на керівні посади враховувалось володіння угорською мовою. ТУКЗ виступає проти адміністративних, економічних та інших заходів, спрямованих на асиміляцію чи “умисну зміну пропозицій населення територій, де проживають угорці” [31]. Активна громадсько-політична діяльність ТУКЗ та Берегівської районної Ради народних депутатів стала головним чинником автономіських домагань угорського населення в кінці 1991 р.

17 липня 1990 р. в с.Вилок Виноградівського району угорці Закарпаття проводили мітинг на честь видатного угорського діяча національно-визвольного руху поч.ХVІІІ ст. Ференца Ракоці ІІ. На цьому мітингові було прийнято

“Декларацію про автономний статус Закарпаття”, де протиставлялись “русини” і “українці”, пропонувалось відновити справжню національність корінному населенню та іншим національностям [32].

Такі акції з боку представників угорської національної меншини краю привели до проявів міжетнічної конфліктності в краї. Хуліганські акти вандалізму ставали джерелом для протиставлення і конфронтації громадських організацій краю автономістського та націонал-патріотичного спрямування. До прикладу, відзначимо, що 4 жовтня 1991 р. в м.Берегово біля ресторану “Золотий павлін” громадянин В.Данканич (будучи в нетверезому стані) металевим предметом вибив праву і пошкодив ліву руку скульптури Ш.Петефі. Суд покарав громадянина на 2,5 роки позбавлення волі у виправно-трудовій колонії посиленого режиму. А 7 січня 1992 р. у м.Тячеві був скинутий із постаменту бюст угорського революціонера Л.Кошута, що був встановлений 10 травня 1896 р. Акт вандалізму скоїли 2 учнів СПТУ-14 та 2 учні середніх шкіл міста. Враховуючи неповнолітність винуватців скоєного злочину, кримінальна справа була припинена [33].

З цього приводу тимчасовий повірений Угорщини в Україні А.Палді виявив стурбованість фактами вандалізму в Україні [34]. Пресу заповнили заяви, в яких засуджувались злочинного акту, який мав на меті “посіяти міжнаціональні чвари” та “посварити подібним українців та угорців в нашому краї...” Зокрема, заяви членів редакційної колегії по підготовці тому Зводу пам’яток історії і культури, діячів національно-демократичного спрямування (Й.Баглай, Ю.Балега, М.Бандусяк, В.Бедь, С.Біляк та інші), Демократичної Ліги національностей Закарпаття [35]. Таким чином, захист прав угорської національної меншини в області виявився вкрай суспільно-резонансним.

Позиція ТУКЗ з цього питання була надзвичайно радикальною, особливо різко звучали претензії щодо угорського автономного округу. Так, у заяві президії ТУКЗ зазначалось, що цей акт вказує на “...ознаки нацистського, націонал-шовіністичного псевдопатріотизму...” У заяві

вказувалось і на зірвану символіку консульського представництва в м.Ужгороді, дворазове пошкодження пам'ятника Ш.Петефі в м.Берегові, листівку 19 листопада 1991 р. від "патріотів", "глумливий" виступ 11 депутатів обласної Ради щодо автономного статусу [36]. Тобто, проводились паралелі із метою антиукраїнської (тобто, проти національного згуртування українського етносу в рамках власної державності) пропаганди серед населення. Цей елемент етнополітичної ситуації в краї ще більше підсилював домагання автономії з боку обласної владної еліти.

Згодом, з боку депутатів обласної Ради від Тячівського району 30 січня на сторінках "Новин Закарпаття" послідувала наступна заява. В ній, вказувалось, що у діяч підлітків "немає й натяку на політику." Депутати заявляли, що це "злісне хуліганство, злочин- тільки не політичний акт." Вони запропонували представникам від ТУКЗ, Товариства карпатських русинів, Демократичної Ліги національностей Закарпаття вибачитись перед тячівцями. Адже, жителі Тячівщини "обурені звинуваченнями у діяльності на території району антиугорських, неофашистських, антиукраїнських сил" [37].

Активні змагання за автономію проходили у залі засідань обласної Ради народних депутатів. 1 жовтня 1991 р., на другому засіданні VII позачергової сесії обласної Ради народних депутатів заява про звільнення з посади голови обласної Ради і облвиконкому М.Волощука була прийнята депутатами. "За" проголосували 101 депутат. Таке ж рішення було прийнято щодо відставки заступника голови обласної Ради Ю.Воробця. Головуючим сесії став І.Грицак [38]. На сесії вирувало питання автономії. Депутати-угорці одностайно виступали на боці посткомуністичної номенклатури [39]. Тому, депутат І.Мокрянин запропонував не ставити питання про референдум про автономію, оскільки це- "компартійні ігри." А депутатів-угорців закликав діяти як демократи Угорщини і не підтримувати комуністів [40]. Депутат ВРУ В.Бедь у своєму виступі вказував, що Україна згодом буде федеративною державою і немає сенсу виступати за автономію. Він закликав депутатів-угорців не

втягуватись у міжнаціональний конфлікт, бо "...ви породите такі проблеми, за які угорський народ, який тут проживає, заплює вам очі" [41].

Питання автономії дебатовалось наступного дня. Третє засідання сесії обласної Ради стало особливо напруженим. Депутат Ш.Фодо відзначив, що із вирішенням проблеми автономії ми "змогли би перетворити Закарпаття у другу Швейцарію" [42]. У резолюції Установчого конгресу Демократичної ліги національностей Закарпаття (серед активних організаторів якої було ТУКЗ) від 27 жовтня відзначалось про перспективність автономного статусу області через "зростаючі вимоги трудових колективів, національно-культурних товариств, громадських організацій, політичних угруповань, депутатів" [43]. Вже на 5 засіданні сесії обласної Ради народних депутатів 31 жовтня було прийнято рішення "Про проведення обласного референдуму" [44]. А IX сесія Берегівської районної Ради народних депутатів ще раніше 14 вересня прийняла рішення провести 1 грудня референдум про утворення в Берегівському районі угорського автономного округу. Мотивація була наступна: із 85 600 жителів району- 57 100 чоловік є угорцями (66,9%) [45].

Результати референдуму у Берегівському районі щодо утворення угорського автономного округу засвідчили широку підтримку населенням цього проекту. Так, із 61 070 виборців району взяли участь у голосуванні- 53 442 чоловік (87,5%). "За" утворення автономного округу проголосували 43 482 виборців (81,4%). Обласна Рада народних депутатів 6 березня розглянула матеріали про підсумки районного референдуму і прийняла рішення звернутись до ВРУ перейменувати Берегівський район у Берегівський угорський автономний округ з центром у м.Берегові в складі Закарпатської області та передбачити у Конституції України таку адміністративно-територіальну одиницю як національний автономний округ [46]. Наприкінці 1992 р. питання автономного округу не отримало підтримки в обласній Раді, сесія відхилила його як таке, що недостатньо

підготовлене. Депутати-угорці демонстративно покинули залу засідання [47].

Втім, вже в червні 1994 р. у складі новообраної обласної Ради народних депутатів із 59 депутатів- 9 угорців (15%). Із 347 депутатів районних Рад- 49 угорців (14,2%), із 4304 депутатів сільських, селищних та міських Рад- 611 угорців (14,2%). У Берегівському районі (66,9% угорців) серед 30 депутатів районної Ради народних депутатів було 20 угорців. Із 384 депутатів сільських, селищних та міських Рад- 287 угорців (77,6%). Від Берегівського виборчого округу депутатом ВРУ було обрано відомого суспільно-політичного діяча із числа угорців краю М.Говта [48].

Таким чином, угорці Закарпаття в умовах суспільно-політичної трансформації кінця 80-х – початку 90-х рр. опинились в складній ситуації розвалу СРСР, протистояння місцевих еліт, пожвавлення зв'язків із Угорщиною. Ці взаємопротилежні вектори і зумовили демократичні орієнтації кінця 80-х рр. ТУКЗ на чолі з Ш.Фодо і привели до фактичного згортання цих процесів через домагання автономії області в складних геополітичних обставинах початку 90-х рр. Наразі угорська національна меншина має найбільш вагомий потенціал у плані задоволення культурно-освітніх та духовно-релігійних потреб. Отже, ідея територіальної національної автономії початку 90-х рр. в умовах становлення української державності (протягом десяти років незалежності України) еволюціонувала в практичну реалізацію самодостатньої культурно-національної автономії угорців Закарпаття.

1. Державний архів Закарпатської області (далі- ДАЗО), ф.1. Закарпатский обком Компартии Украины, оп.33, спр.38, арк.8.
2. Распределение населения по национальности и родному языку. Закарпатская область. Городское и сельское население. Оба пола. Абсолютные данные. На 4 листах // Дело №4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. Таблица 9 С. На 298 листах. Лист 3.
3. ДАЗО. ф.1. Закарпатский обком Компартии Украины, оп.33, спр.10, арк.35.
4. Там само, арк.5, 19.

5. Там само, арк.45.
6. Там само, арк.66.
7. Там само, арк.54, 64-65.
8. Там само, оп.34, спр.37, арк.2.
9. Там само.
10. Там само, оп.33, спр.59, арк.12-14.
11. Там само, спр.24, арк.14.
12. Там само, оп.34, спр.62, арк.30.
13. Там само, оп.33, спр.24, арк.15-16.
14. Там само, спр.74, арк.7.
15. Там само, спр.16, арк.77.
16. Там само, спр.74, арк.8-10.
17. Там само, спр.24, арк.13-14.
18. Там само, арк.14.
19. Там само, спр.59, арк.28-29.
20. Там само, спр.52, арк.20-21.
21. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю.Шаповал (керівник авт. кол.) та ін.- К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997.- С.97.
22. ДАЗО, ф.1. Закарпатський обком Компартии Украины, оп.33, спр.70, арк.20.
23. Там само, арк.29.
24. Там само, оп.34, спр.88, арк.33.
25. Там само, арк.36.
26. Там само, арк.36-37.
27. Ковач Е. Я- за демократію, проти автономії // Закарпатська правда.- 1989.- 29 грудня.- С.2.
28. Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації (Далі-Відомчий архів Закарпатської ОДА), ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. Рішення від 20.06.89 №90 "Про реєстрацію Статуту Товариства угорської культури Закарпаття", арк.38.
29. Там само, спр. Рішення від 24.12.91 №234 "Про реєстрацію Статуту Товариства угорської культури Закарпаття- ТУКС (КМКС) в новій редакції", арк.52.
30. Там само, арк.52-53.
31. Там само, арк.53-54.
32. Мишанич О.В. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження.- Ужгород: Срібна Земля, 1993.- С.233; Балега Ю. Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року).- Ужгород: Гражда, 1994.- С.65.
33. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.23, спр. Канцелярія. Том I. Листування з міністерствами, відомствами України про розвиток

- відповідних галузей. 08 січня 1992- 02 червня 1992. На 105 аркушах, арк.33.
34. Там само, арк.32.
 35. Заява Демократичної Ліги національностей Закарпаття // Новини Закарпаття.- 1992.- 11 січня.- С.2; Обурливий акт вандалізму // Там само.- 14 січня.- С.2; Злочин розкрити і покарати // Там само.
 36. Заява з приводу повалення бюста Кошута в м.Гячеві (президія КМКС) // Там само.- 11 січня.- С.2.
 37. Габор І., Дзябко М., Шелемба М., Філіп С. Не треба поспішати з висновками...З приводу варварського вчинку по відношенню до пам'ятника Лайошу Кошуту в м.Тячів - Там само.- 30 січня.- С.2.
 38. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 року. На 141 аркуші, арк.2-3.
 39. Гиводар М. Новітнє русинство- пережиток геополітичних інтересів першої половини ХХ століття // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції. 26-27 вересня 1996 року.- Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного комітету у справах преси та інформації, 1997.- С.180.
 40. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (Друге засідання) від 1 жовтня 1991 року. На 141 аркуші, арк.20-25.
 41. Там само, арк.101.
 42. Там само, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання (Третє засідання) від 2 жовтня 1991 року та рішення, прийняті сесією. На 88 аркушах, арк.29.
 43. Там само, спр. Рішення від 19.11.91 №215 §2 "Про реєстрацію Статуту Демократичної ліги національностей Закарпаття", арк.217-218; Там само, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (П'яте засідання) від 31 жовтня 1991 року. На 357 аркушах, арк.244; Програмна заява Демократичної ліги національностей Закарпаття // Карпатський край.- 1991.- 12 листопада.- С.2.
 44. Відомчий архів Закарпатської ОДА, ф.195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, оп.14, спр. VII позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення, прийняті сесією (П'яте засідання) від 31 жовтня 1991 року, арк. 83-84.

45. Там само, оп.23, спр. Канцелярія. Том І. Листування з Верховною Радою. Адміністрацією Президента України. 16 січня 1992- 05 серпня 1992. На 171 аркуші, арк.74.
46. Там само.
47. Гранчак І.М. Угорці Закарпаття в післявоєнні роки: кількісний аналіз (1945-1996 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції “Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”.- Ужгород: Патент, 1997.- С.91.
48. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Основні відомості про угорську меншину в Закарпатській області.